

УДК 182.161.1

Л. М. РОМАНЮК

МОДЕЛЬ УКРАЇНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА В «ЗАПИСКАХ ХОЛУЯ» І. СЕНЧЕНКА

У статті йдеться про аспекти творчості І. Сенченка, які не вкладалися в канони соціалістичного реалізму. Памфлет «Із записок» засвідчив незалежну громадянську позицію автора.

Ключові слова: памфлет, іронія, сарказм, холуйство, записки.

Ім'я Івана Сенченка згадувалося серед тих, кого прийнято вважати «фундаторами» української літератури, а його творчість перебувала в колі уваги провідних українських літературознавців і критиків: К. Волинського, Л. Новиченка, І. Дзюби, В. Брюховецького та ін. Аналізуючи стиль письма І. Сенченка, дослідники вказували на поєднання в ньому зрілого реалізму із романтизмом, ліричного струменю – гумором і сатирою.

Мета статті – показати широту діапазону іронії та сатири в памфлеті «Із записок» І. Сенченка, спрямовану на творення світомоделі, що передавала бачення письменником суспільно-політичних подій у країні.

Середина 20-х років ХХ століття для українських митців була періодом відносно вільного й самодостатнього творчого пошуку. Події революції та громадянської війни давали основний тематичний матеріал для тогочасних прозаїків. Важливо було осмислити їх, показати і соціальний, і психологічно-моральний зміст. Це була переважно проза, в якій орієнтація на точну та конкретну думку поєднувалася з намаганням зацікавити читача сюжетною інтригою. Важливу роль почали відігравати засоби іронії та сатири.

В українській прозі першої половини 20-х років помітним явищем був інтенсивний розвиток гумористично-сатиричної течії. Цей жанр був провідним у К. Котка, перші спроби в ньому робили Ю. Вухналь та В. Чечвянський, сатиричні мотиви пронизували ряд творів П. Панча («Калюжа», «Мишачі нори»), але провідне місце в сатири належало О. Вишні.

Давно вже помічено, що гумор має деякі спільні якості з іронією. Йдеться передусім про маскування. Теоретики відзначають, що комічне властиве як гумору, так і іронії. А різниця в тому, що в іронії смішне приховане під маскою серйозності, а в гуморі під маскою смішного криється серйозне і позитивне ставлення до того, над чим сміються. Дуже близьким до істини був Г. Гейне, який писав: «Я спробував також дати чистий гумор в одному з автобіографічних

уривків. Досі мені щастило лише з дотепністю, іронією, сарказмом, але ніколи – з чистим, спокійним гумором» [4, 421]. Сарказм – це вищий ступінь іронії, особливо дошкульна насмішка, коли до сміху домішується гірке обурення, презирство, злість. Від іронії сарказм відрізняється ще й тим, що насмішка тут здебільшого неприхована, відверта.

І. Сенченко теж схилився до сатиричної прози. 1927 р. у першому номері журналу «Вапліте» виходить його твір «Із записок» – один із найяскравіших зразків прози «розпеченого пера». Вдруге памфлет опублікували лише в 1988 році в «Літературній Україні». Надовго вилучений з літературного процесу, цей твір майже ніколи не ставав предметом фахового аналізу. Поява цього памфлету викликала шквал негативних рецензій, його надовго включили до списку «неблагонадійних». Особливий гнів був у оцінках вульгаризованих критиків – В. Коряка, І. Лакизи, Я. Савченка, які звинуватили І. Сенченка в «наклепі» на пролетарську літературу. У статті «Плутаними стежками» Б. Коваленко висловив переконання, що сатира І. Сенченка спрямована не лише проти письменників-пристосуванців, а й комуністичної партії. «Насправді, – писав Ю. Лавріненко, – Сенченків образ Холуя – вичерпно всеосяжний для всіх тих покірних і жорстоких слуг усякого деспотизму й диктатури, що живуть за принципами, які формулює в своїх записках Холуй: слухняність, покора, мовчання, пресмикання, а також: – боятись сильнішого – безжально бити слабшого, підставляти обличчя під плювки, бути (охоче) ослом, не хвилюватись, не думати, триматись єдиноmysлія, дивитись у очі Пієві («його очі – ваші очі»), дивитись у рот Пієві («його слова – ваші слова»), зневажати і бити (маючи «за спиною всемогущого Пія») всіх нащадків Прометея, в тому числі й рідного батька» [6, 467].

Враження від цього твору було сильне. Засобами іронії та сарказму Сенченко засуджував українське і всесоюзне холуйство, бо саме в той час воно було основою соціально-

політичної системи СРСР. Тоді ще не всі усвідомлювали, що у Москві вже з'явився новий, всемогутній Пій – Сталін. Ті, кому адресувався цей твір, добре розуміли це.

У «Записках» розповідь-сповідь ведеться від першої особи. І ця наступальна, неприхована проповідь аморальності справляє сильний емоційний вплив. Засудити героя, визначити своє ставлення до нього має не автор, а читач. Іронія, пов'язана зі сферою розуму, інтерсуб'єктивного досвіду, завжди уможлиблює гру тексту й підтексту. А це в свою чергу передбачає розмаїття інтерпретаційних можливостей. Щодо реценції «Записок» тогочасною критикою, то підтекст вона відчитувала безпомилково, але воліла робити з нього не аналітичні, а прокурорські висновки. Це було те явище, яке Микола Куліш назвав у відомій статті «не критикою, а прокурорським допитом» [7, 437].

Розповідь від першої особи загострила сатиричне спрямування Сенченкового твору: «Я простий собі смертний, зі здоровим глуздом, гнучкою спиною і дотепними руками. Ви усміхаєтесь: «з гнучкою спиною, хе-хе-хе». Я чую ваш смішок, але мені зовсім байдуже, бо я вірю тільки в цю спину – гнучку, коли треба, і чудово струнку в інших випадках...» [9, 530]. Я. Савченко у своїй статті «Майстер маскування» зауважив: «Цей твір ясно свідчить про те, що автор цілком свідомо хоче обґрунтувати і свої позиції в поглядах на сучасне «внутрішнє становище», і свою езопівську манеру розповіді. Пародіюючи спосіб думок і поведінку Холуя, висміюючи холуйство, автор разом із тим виявляє своє критичне ставлення і свою упевненість до основних ліній сьогоднішньої політики, застерігаючи від «єдиномыслия» з Пієм, цебто з тим усим, що взагалі над «нами суще». І хоч це ніби стосується до Пія минулого, проте автор ніби намагається створити враження масового й тепер холуйства перед «вище сущим» грізним Пієм, вважає його за ніби основну рису й нашої доби» [8, 67]. Твір, що виник у складній суспільно-політичній і літературній ситуації, яскраво відтворив ту небезпеку, що ніс із собою період сталінщини. Ю. Лавріненко включив памфлет «Із записок» у збірник «Українське слово».

У 20-ті роки до жанру сатиричного оповідання звернувся і П. Панч («Мишачі нори», «Калюжа», «Якби була інша політика», «Там, де верби над ставом»). Це блискучі зразки прицільної соціальної, антирелігійної сатири,

розвінчування міщанського болота, всіх своєкорисливців і пристосуванців, од яких «революції тільки чадить». Його персонажі подібні до Сенченкових обивателів. Це комерсант Зусь Янкелевич Зіцерман, касир сількоопу Петро Миколайович, нерозлучні приятелі-глитаї Лютня і Ступа. Всі вони – представники різних суспільних груп, чужих і ворожих народній владі. Цей об'єкт сатири був найбільш поширеним у літературі непівських часів. Письменник вдавався не лише до власне гумору, а й до іронії, сарказму. Критика в цілому високо оцінила сатиричне обдарування прозаїка, його «вміння підмічати влучні характеристики, змальовувати образи пристосуванців, шкурників, усього того баласту, що тяжів над новим життям» [5, 10].

У сатиричній прозі І. Сенченка відчувається вплив М. Хвильового. «Про вплив Хвильового вже й писалося, й говорилося чимало. Його зазначувано – і в способах будови оповідання, і в ліричних вибухах, і в доборі імен, осіб, і в назві місць, і в конструкції фраз і т. д. Він досить виразно, насправді, впадає в очі в деяких творах П. Панча, в давніших творах О. Копиленка, у Сенченка й у В. Вражливого, у Микитенка й Жигалка, не називаючи багатьох інших» [2, 137]. М. Хвильовий віртуозно володів сатиричним жанром. Молодий І. Сенченко не завжди вмів уникнути певної наслідувальності. О. Білецький писав: «Знаменита, своєрідна «Свиня» починається, як ми всі пам'ятаємо, цитатою з зоології: має 44 зуби. *Sus domestikus* і т. д. Коли така сама, тільки ботанічна цитата – і не одна, а цілих дві разом в'їжджають в текст невеличкого оповіданнячка І. Сенченка «Тирса» – вам здається, ніби автор хотів дати пародію на Хвильового, тільки ця пародія чомусь не вийшла чудною» [3, 170].

Багато спільних мотивів єднає «Записки Холуя» та інші ранні твори І. Сенченка передусім із сатиричною повістю М. Хвильового «Іван Іванович». «Гостра іронія, нищівний сарказм М. Хвильового спрямовані проти всіх тих же вічних обивателів, світової сволочи, котра скористалася плодами революції і проникла в усі соти нового суспільного організму. Обюрокращення партійного і державного керівництва, панування фальшивої подвійної моралі для верхів і для низів, безоглядна спекуляція високими ідеалами – ці донині нежиті явища зароджувалися уже в перші пореволюційні роки» [1, 19]. Хвильовий майстер-

но, за допомогою іронії виписував автохарактеристики своїх персонажів. Точно відібрані побутові деталі, предметні реалії, через які ніби підсвічується єство героїв – найголовніше в його сатиричних творах. Його Іван Іванович – «зразковий член такої-то колегії, такого-то тресту» – був зовсім і чужий буржуазним звичкам. Визнавав він тільки «батально-героїчні та мажорно-реалістичні фільми», звичайно ж, радянського виробництва. Куховарка в нього не якась там старорежимна, а «член місцевого харчо смаку», і герой, достатньо скромна людина, «ніколи не вимагав окремої спальні для куховарки. Бо й справді: яке він має право вимагати ще одну кімнату?» [2, 413]. Подібні деталі й факти настільки виразні самі по собі, що не потребують авторських коментарів.

Саме таких промовистих ситуацій і подробиць шукає І. Сенченко у строкатій тогочасній дійсності. Ними сповнені «Записки Холоуя», інші сатиричні твори. Тонка спостережливість письменника-реаліста допомагають долати вплив визнаних зразків, створюють цілком оригінальну фактуру розповіді. Підкоряючись природі власного обдарування, І. Сенченко заглиблюється в товщу життя, знаходить такі реальні епізоди, які генерують художню енергію. Прикметним у цьому плані є, скажімо, оповідання «Скарб», де автор з тонкою іронією розповідає, як втративши 150 карбованців, селяни відсудили у батюшки рясу вартістю 20 карбованців, що її самі незадовго перед тим принесли в дар.

У тематичних шуканнях письменник усе більше мусить зважати на тиск зовнішніх обставин. Він уникає одвертої соціалістичної агітки, пробує знайти героя, який після революції усвідомлює свою класову приналежність. Таким новим образом виступає голов-

ний персонаж оповідання «Дурень» Івась Батрак. Він служить у куркуля Чопа і від цієї давньої служби втратив почуття власної гідності. Івась не прагне вже до волі, а тільки сліпо підкоряється своєму господареві. З приходом революції він ніби оживає: «Це нове ворухило, перекидало все догори дном. Колись і якось закинуте тут зерно почало рости» [9, 299]. Герой ніби прозріває, в ньому прокидається людина, він нарешті усвідомлює, на чий боці правда, і передає новій владі золото, що заховав його господар. Звичайно, люди типу Натхи та Лазора не могли змиритися з таким безумством Івана: « – От ти воював, викинувши з кишені тисячі, а собі маєш? Знову в батраки підеш?...ех ти! Івась знав, що за цим «ех» йшло недоказане «дурень». І знав, що за царством «вушників» прийде республіка іншого люду» [9, 300].

Загалом, сатиричний струмінь Сенченкових творів засвідчив зрілість авторського стилю, неповторність його індивідуальної манери.

Список використаної літератури

1. Агеева В. Микола Хвильовий / В. Агеева // Хвильовий М. Новели, оповідання / М. Хвильовий — К. : Наук. думка, 1995. — С. 5—30.
2. Агеева В. Проблеми розвитку «малої» прози в журнальній критиці 20-х років / В. Агеева // 20-і роки : літературні дискусії, полеміки. Літературно-критичні статті. — К. : Дніпро, 1990. — С. 124—170.
3. Білецький О. Літературно-критичні статті / О. Білецький. — К. : Дніпро, 1990. — 253 с.
4. Гейне Г. Собрание сочинений : в 10 т. / Г. Гейне. — М. : Худ. л-ра, 1958—1959. — Т. 9. — 1959. — 421 с.
5. Загребельний П. Осягнення простоти / П. Загребельний // Панч П. Твори : у 6 т. / П. Панч. — К. : Дніпро, 1981—1983. — Т. 1. — 1981. — С. 5—32.
6. Лавріненко Ю. Розстріляне Відродження : антологія (1917—1933): поезія – проза – драма – есеї / Ю. Лавріненко — К. : Просвіта, 2001. — 794 с.
7. Куліш М. Критика чи прокурорський допит? / М. Куліш // ВАПЛІТЕ. — 1927. — №5. — С. 90.
8. Савченко Я. Майстер маскування / Я. Савченко // Плужанин. — 1927. — № 7 (11). — С. 67—69.
9. Сенченко І. Оповідання, повісті, спогади / І. Сенченко. — К. : Наук. думка, 1990. — С. 5—26.

Л. Н. РОМАНЮК

МОДЕЛЬ УКРАИНСКОГО ОБЩЕСТВА В «ЗАПИСКАХ ХОЛУЯ» И. СЕНЧЕНКО

В статье рассматриваются аспекты творчества И. Сенченко, которые не вписывались в каноны социалистического реализма. Pamфлет «Из записок» подтвердил независимую гражданскую позицию автора.

Ключевые слова: памфлет, ирония, сарказм, холуйство, записки.

L. ROMANUK

MODEL OF UKRAINIAN SOCIETY IN THE «NOTES OF A FLUNKY» («IZ ZAPYSOK KHOLUIA») BY IVAN SENCHENKO

The article deals with the aspects of I. Senchenko's work, which didn't fall within the canons of socialistic realism. The pamphlet testified the author's independent civil position.

Key words: pamphlet, irony, sarcasm, toadyism, notes.

Стаття надійшла до редколегії 12.02.2014 р.